

Het emotionele regime van herstelrecht

Lastige uitingsregels en veeleisend emotiewerk*

Bas van Stokkom

1 Inleiding

Veel onderzoekers beschouwen de herstelrechtelijke bijeenkomst als een transitieritueel waarin de deelnemers toenadering tot elkaar zoeken. Dit ritueel zou emotionele binding en solidariteit voortbrengen: de deelnemers komen dichterbij elkaar te staan. Zo beschrijft socioloog Meredith Rossner (2013) de ontmoeting in termen van geïntensiveerde emoties en absorptie in het groepsproces. Andere onderzoekers hebben echter vastgesteld dat emotionele communicatie in herstelrechtelijke praktijken vaak oppervlakkig, voorzichtig of gereserveerd is, vooral in Australische jeugdconferenties (Riley & Hayes, 2018; Snow & Sanger, 2015). In die context komt het vaak niet tot emotionele binding. In een tamelijk recente Australische studie over taalgebruik in bijeenkomsten met jeugdige daders merken de auteurs het volgende op:

‘Having surveyed the restorative justice literature and theories of reintegrative shaming and emotional transformation, we were puzzled by the relative absence of sustained emotional language and behaviour in the conferences. Why didn’t the (young person) cry? Why was the apology often prompted by the convenor rather than fervently offered by a visibly contrite offender? Where was the “passion play”? In fact, what we observed seemed fairly procedural.’ (Zappavigna & Martin, 2018: 269)

De suggestie dat de dynamiek van de conferentie doorgaans zal leiden tot emotionele binding en her-acceptatie van de dader, lijkt moeilijk te staven. Verderop zal ik verwijzen naar onderzoeksresultaten van vooral Australische conferenties met jeugdige daders om dit duidelijk te maken. Om de ‘lage emotionele temperatuur’ van die conferenties te duiden, wordt in dit artikel de theorie van emotiemanagement onder de aandacht gebracht. De gereserveerde houding en het ongemak van de deelnemers houden verband met de nogal veeleisende regels rondom het uiten van emoties, welke door socioloog Arlie Hochschild (1979) ‘display rules’ worden genoemd. Hochschild – een bekende exponent van de theorie van emotiemanagement – vat deze uitingsregels op als (vaak latente en informele) sociale richtlijnen die bepalen wat we zouden moeten voelen in specifieke sociale contexten en hoe we

* Dit artikel is een bekorte en bewerkte versie van ‘Complying with display rules: the “managed heart” in restorative justice. Complementing ritual theories of emotional bonding’, verschenen in B. van Stokkom (2019), *The International Journal of Restorative Justice*, 2(3), 429-450. Veel dank aan Janny Dierx, Annemieke Wolthuis en Alice Bosma die een eerdere versie van kritische kanttekeningen hebben voorzien.

dat zouden moeten laten zien. Emotiemangement of ‘emotiewerk’ komt neer op ‘inducing or inhibiting feelings so as to render them “appropriate” to a situation’ (Hochschild, 1979: 551). Terwijl rituele theorieën zich richten op het groepsproces – wederzijds gerichte aandacht, waarbij elkaars emoties worden gespiegeld (Rossner & Meher, 2014) – verklaart de theorie van emotiemangement hoe mensen proberen de kloof te dichten tussen sociale normen en wat individueel wordt ervaren.

Hoewel oorspronkelijk toegepast op beroepsgroepen en organisaties, is Hochschilds analyse van emotiewerk ook relevant voor herstelrechtelijke ontmoetingen. Ik zal uiteenzetten dat emotiewerk de functie heeft om spanningen tussen individuele affecten en sociale verwachtingen te beheersen. De utingsregels waaraan de deelnemers zich zouden moeten conformeren, vormen een integraal onderdeel van een relatief dwingend ‘emotioneel regime’,¹ een specifiek geheel van affectieve gedragsnormen die de omgangsvormen in het herstelrecht – opgevat als sociale institutie – bepalen. In dit regime bestaat er een aanzienlijke sociale druk om te voldoen aan normen rondom het uiten van emoties. Zo kan een deelnemer respectvolle gevoelens uiten, maar toch een voorbehoud hebben, waarbij verwarring en gevoelens als onbegrip en onvrede een rol kunnen spelen. Dit vraagt om management van dat misnoegen.

Dit perspectief kan verklaren waarom veel deelnemers – vooral jonge mensen – een gelaten houding aan de dag leggen: ze lijken niet in staat te voldoen aan het benodigde emotiewerk, namelijk het beheersen van hun innerlijke gevoelens (zoals frustratie of verwardheid) en het laten zien van de emotionele expressies die in de herstelrechtelijke ontmoeting worden verwacht. Het is duidelijk dat dit perspectief op gespannen voet staat met de gedachte dat de herstelrechtelijke ontmoeting een spontane en ongedwongen dialoog tussen autonome deelnemers betreft.

Daarbij past wel meteen de kanttekening dat in deze bijdrage vooral wordt ingezoomd op onderzoeksbevindingen van *youth justice* groepconferenties in Australië. De aanwezigheid van veel volwassenen tijdens die bijeenkomsten (mediator, politiefunctienaris, welzijnswerker, ouder(s) en andere belanghebbenden) kan door de jonge dader als intimiderend worden ervaren, zodat een passieve, stilzwijgende rol voor de hand ligt.

Tot op heden zijn de aspecten van ‘emotioneel regime’ en ‘uitingsregels’ niet of nauwelijks geïntegreerd in onderzoek naar herstelrecht.² Deze studie wil bijdragen aan theorie-innovatie door beter zicht te krijgen op het ‘emotiewerk’ dat de deelnemers aan een herstelrechtelijke ontmoeting verrichten.

In paragraaf 2 bespreek ik het rituele groepsproces van emotionele binding zoals uiteengezet door Rossner.³ Ik zet een aantal vraagtekens bij die theorie, vooral de suggestie dat de emotiedynamiek als zodanig verandering teweegbrengt in de standpunten van de deelnemers. Wederzijds begrip lijkt eerder het resultaat van herinterpretatie van de verwoorde standpunten dan van emotionele absorptie in

1 Zie voor die term Sieben & Wettergren, 2011; Bergman Blix & Wettergren, 2016; Wettergren, 2019.

2 Er zijn wel enkele aanzetten daartoe: Asmussen, 2015 en 2018.

3 Ik laat andere rituele theorieën hier buiten beschouwing, waaronder die van Retzinger & Scheff (1996). Zie daarvoor Van Stokkom 2002 en 2019.

de groep. In paragraaf 3 komen het gebrek aan emotionele binding en redenen daarvoor aan de orde. De povere emotionele communicatie tussen de gesprekspartners kan adequaat worden verklaard door het ‘emotionele regime’ en zijn uitingregels. De impliciete gedragsregels rondom het uiten van emoties – waaronder het vertolken van pijnlijke gevoelens over het gebeurde – zijn in het herstelrecht tamelijk veeleisend. Veel (jonge) deelnemers voelen zich vervreemd en ongemakkelijk in deze context en slagen er niet in om passende emoties te tonen en een authentieke verontschuldiging te leveren.

2 Rossners rituele theorie van emotionele binding

2.1 *De productie van solidariteit*

Op basis van onderzoeksresultaten van Australische en Britse herstelrechtelijke praktijken poogt Rossner (2011) dieper inzicht te krijgen in de vraag hoe de emotionele dynamiek van deze praktijken verloopt. Zij zoekt daarbij aansluiting bij de theorie van ‘interaction ritual chain’, ontwikkeld door socioloog Randall Collins (2004). Collins heeft een reeks principes ontwikkeld om te voorspellen wanneer interactie zal ‘werken’ en ons een goed gevoel geeft, of ‘mislukt’ en ons een slecht gevoel geeft. Hij stelt dat in succesvolle rituelen een discursief ritme (inclusief lichaamstaal) tot stand komt, waarbij de deelnemers een gedeelde focus van aandacht en een gedeelde stemming ontwikkelen. Wanneer mensen opgenomen worden in het ritme en de stemming van het gesprek (Collins, 2004: 48), kan dit uitmonden in een collectieve bruisende ervaring en bijbehorende gevoelens van sociale solidariteit.

Vanuit dit raamwerk benadrukt Rossner dat de herstelrechtelijke ontmoeting uitingen van groepssolidariteit voortbrengt (2013: 11). Van belang daarbij zijn ‘emotionele keerpunten’ (2013: 60-65): het ritme verandert van conflict en gereserveerdheid naar onderlinge solidariteit. In wezen functioneert het herstelrechtelijke interactiemodel als een ritueel waarbij de synchronie in conversatie, lichaamsbeweging en emoties culmineert in gevoelens van hoop, vertrouwen en het geloof dat problemen kunnen worden opgelost. Deelnemers aan ‘high energy’-conferenties huilen, lachen of raken elkaar aan; dit maakt dat zij naar meer positieve interacties uitzien en dat ze worden gemotiveerd tot pro-sociale activiteiten (2013: 36). Indien deze vitale dynamiek wordt bereikt, benadrukt Rossner, kan dit – ook over langere termijn – gevolgen hebben voor de emotionele energie van de deelnemers, waaronder initiatief, gevoel van vertrouwen, opgetogenheid en een hernieuwde toewijding aan de morele normen van de groep (Rossner, 2017). De groepssolidariteit kan dus een verrijkende impact hebben: het emotionele welzijn van de dader vertaalt zich mogelijk in het verlangen op het rechte pad te blijven (2013: 11). Volgens Rossner slagen conferenties met een ‘hoge solidariteit’ er veel beter in gedragsverandering bij de dader te bewerkstelligen dan conferenties met een ‘lage solidariteit’.

De begeleiders die Rossner interviewde in het onderzoek in Londen, categoriseerden de beste conferenties als de emotioneel meest intensieve, en wel voor alle deelnemers. Daarom is het volgens Rossner zo belangrijk om deelnemers te betrekken

bij het ritme en de balans van het groepsgesprek. Mislukte rituelen hebben geen goed ritme en hebben geen dramatisch keerpunt, waardoor de deelnemers zich op den duur ongemakkelijk, onverschillig of moedeloos gaan voelen (Rossner, 2017). Volgens Rossner biedt de rituele productie van solidariteit het herstelrecht de mogelijkheid om zijn doelen te bereiken. Intense emoties – ook negatieve zoals woede – kunnen bijdragen aan het focussen van de interactie en het ontwikkelen van een meeslepend ritme dat nodig is voor een succesvol ritueel. Deze rituele dynamiek zou ook te realiseren zijn. ‘A good facilitator can ensure the right ingredients are there to create a successful conference’ (Rossner, 2013: 142). Aan mediators de taak om de expressie van emotionele uitingen te maximaliseren: ‘The stronger the emotions, whether they be positive or negative, the better the conference’ (2013: 80-81).

2.2 Enkele kritiepunten

Bij dit duidingsmodel kunnen enkele vraagtekens worden geplaatst.⁴ Ten eerste veronderstelt Rossner dat succesvolle conferenties gekenmerkt worden door emotionele energie en een verhoogd welzijn.⁵ Die conferenties kunnen fungeren als een keerpunt in het leven van de daders, en wel omdat ze voorzien in de emotionele energie die nodig is om te stoppen met wangedrag (Rossner, 2013: 145). Dat is betwistbaar. Zo kunnen daders reeds voorafgaand aan de conferentie vastbesloten zijn hun gedrag te veranderen. Bovendien ligt het meer in de lijn der verwachting dat de opgehoopde emotionele energie na de conferentie spoedig teloor gaat. Ook wanneer de dader na de ontmoeting emotionele energie blijft vasthouden, valt te betwijfelen of dit tot blijvende gedragsverandering zal leiden. Er is (veel) meer nodig, met name een kring van personen die de dader na de mediation, en de daar gemaakte afspraken, regelmatig ondersteunt.

Verder is het de vraag of ‘gedeelde stemming’ en ‘sociale binding’ wel representatief zijn voor alle deelnemers aan een conferentie. Interactierituelen produceren niet alleen collectieve ‘ups en downs’ van emotionele energie, ze kunnen ook tot incongruente gevoelens bij de deelnemers leiden. Zo kunnen dominante deelnemers zich energiek en hoopvol voelen, terwijl afwachtende deelnemers zich onmachtig of bang voelen.

Ten derde, ook de suggestie dat de mate van emotionele energie doorslaggevend is voor een ‘succesvolle’ conferentie is betwistbaar. De kwaliteit van emotionele communicatie lijkt belangrijker te zijn. Zo kunnen oprecht vertolkte emoties begrip en mededogen opwekken. Daarnaast is een redelijke vertolking van emotionerende ervaringen belangrijk. Indien boosheid vergezeld gaat met een verwijzing naar relevante feiten, zal die emotie waarschijnlijk als overtuigender worden geïnterpreteerd. De emoties van de deelnemers hebben doorgaans meer impact als ze op een

4 Zie uitvoeriger Van Stokkom 2015.

5 In een later verricht onderzoek heeft Rossner oog voor minder succesvolle conferenties (Rossner & Bruce, 2018). Zogenaamde ‘civil conferences’ worden gekenmerkt door consensus, maar zonder intense uitingen van solidariteit en emotionele energie. Weer andere conferenties gaan de mist in, zijn vermoeiend, missen wederzijdse goodwill en weer andere leiden tot verdeeldheid.

niet-agressieve of minder giftige manier worden verwoord.⁶ Het zou ook zinloos zijn om emoties als eerlijkheid, mededogen en wroeging tot kwantificeerbare objecten te maken. Het idee dat emoties maximaal geuit zouden moeten worden, zet dus op het verkeerde been.

Ten slotte suggereert Rossner dat de gedeelde emoties tijdens succesvolle conferenties een verandering in de standpunten van de deelnemers teweegbrengen. Om deze perspectiefverandering te begrijpen, is het echter belangrijk om te focussen op taalhandelingen en verhalen: de deelnemers kunnen hun opvattingen over de pijnlijke gebeurtenis en de nasleep ervan wijzigen wanneer zij geconfronteerd worden met verhalen die het gebeurde in een ander licht plaatsen. Zo maken *appraisal*-theorieën van emoties bijvoorbeeld duidelijk dat veranderde gezichtspunten het resultaat zijn van cognitieve reframing en herwaardering en dat gedeelde emoties eerder fungeren als een versterkende en ondersteunende factor (Rimé, 2009). Deze theorieën illustreren dat emoties het resultaat zijn van interpretaties van gebeurtenissen of handelwijzen, zelfs in afwezigheid van fysiologische opwindings. De theorie van emotionele binding hecht dus te weinig belang aan de vraag hoe de deelnemers een hernieuwde beoordeling van de pijnlijke gebeurtenis en de nasleep ervan ontwikkelen. De theorie van rituele binding zou zich meer kunnen concentreren op het samenspel van narratieve herbeoordeling en emotionele communicatie. Die twee zijn van elkaar afhankelijk en elk is een onmisbaar element in een transitieritueel.

Deze kritische opmerkingen zijn niet bedoeld om de relevantie van emotionele binding als zodanig te miskennen. Hoewel Rossner de positieve aspecten van absorptie in het groepsproces overdrijft, lijkt haar theorie wel geschikt om het enthousiasme en de toegewijde sfeer in een subgroep van vitale conferenties te duiden.

3 Emotiemanagement in herstelrechtelijke ontmoetingen

3.1 *Herstelrecht als emotioneel regime*

Zoals gezegd lijken het beeld van een 'passion play' en de veronderstelde positieve resultaten ervan lang niet altijd van toepassing te zijn op herstelrechtelijke bijeenkomsten. Conferenties met jeugdigen zijn doorgaans niet het toneel van gedeelde emotionele uitingen.

Rituele theorieën gaan ervan uit dat geïrriteerde gevoelens, reserve en ontevredenheid te wijten zijn aan een gebrek aan een gedeeld ritme en empathische resonantie. Er zijn echter veel andere factoren die een onverschillige of misnoegde houding kunnen verklaren. Misschien wel de belangrijkste is dat de conferentie op zich als een intimiderende setting kan worden ervaren, waarin de deelnemers zich moeten houden aan de 'display rules', de gewenste herstelrechtelijke uitingen.⁷ In deze pa-

6 Rossner en Bruce (2018) erkennen dat de manier waarop deelnemers argumenten presenteren van belang is. Ze schetsen enkele argumentatievormen die divergentie tussen de deelnemers veroorzaken, zoals praten in termen van algemene schade in plaats van specifieke schade, overdrijven of onderschatten van de schade en het geforceerd verdedigen van de eigen positie.

7 Hochschild gebruikt afwisselend de termen 'feeling rules' en 'display rules'. De eerste term lijkt niet gepast, omdat een groot deel van onze gevoelswereld niet zichtbaar is.

ragraaf zet ik uiteen dat deze uitingsregels tot een relatief dwingend emotioneel regime behoren dat typerend is voor het herstelrecht. Dit betekent dat deelnemers geacht worden betrokken te zijn op typische herstelrechtelijke normen, zoals het verwoorden van een verontschuldiging. De vraag is in welke opzichten deelnemers in staat zijn zich aan de uitingsregels te conformeren. Vaak is 'emotiewerk' zo veel-eisend, dat (jonge) daders hun toevlucht nemen tot een 'afwezige houding'.

De theorie van emotiemanagement focust op uitingsregels en het presenteren van een zelf dat aansluit op de specifieke normen die bepalen welke emoties passend zijn en welke uitingen acceptabel zijn. Dit betekent dat mensen emotionele uitingen moeten managen wanneer er een discontinuïteit is tussen wat ze eigenlijk voelen en wat ze zouden moeten uiten, vaak in aanwezigheid van een publiek. In haar boek *The Managed Heart* wijst Arlie Hochschild (1983) erop dat mensen vaak gevangen zitten in een conflict tussen uitingsregels en hun werkelijke gevoelens. Zo moeten stewardessen een behulpzame houding uitstralen, ook al voelen ze zich ongemakkelijk of geïrriteerd. Zoals aangegeven, vereisen deze discrepanties dat mensen betrokken zijn op emotiebeheersing en 'emotiewerk', waarbij aandacht wordt besteed aan zowel de eigen emoties als die van anderen.

Bemiddelaars en andere professionals zijn doorgaans volledig bekend met het vereiste herstelrechtelijke emotiewerk. Net als professionals in andere werkgebieden hoeven zij nauwelijks aandacht aan hun emoties te besteden; deze worden niet het object van cognitieve reflectie. Zij kunnen tijdens het gesprek relatief gemakkelijk omgaan met emotieopwekkende uitingen of attitudes.⁸ Anders dan de mediator (en andere professionals) zijn slachtoffer, dader en hun naasten (veel) minder bekend met het benodigde emotiewerk. Zij zijn dan ook (veel) meer betrokken op de vraag hoe zij op anderen zullen overkomen. Het ligt daarom voor de hand dat deze deelnemers – en vooral jeugdige deelnemers – het beantwoorden aan de gangbare uitingsregels als een ingewikkelde morele oefening ervaren. Dat zou kunnen verklaren waarom een jeugdconferentie vaak moeizaam en mat verloopt.

Voor daar verder op in te gaan moet erop gewezen worden dat gebrekkige communicatie aan vele factoren te wijten is, zoals taalachterstand, sociale achterstanden en identificatie met stoer en afwijkend gedrag dat veel voorkomt in de groep van leeftijdsgenoten, waaronder het gebruik van alcohol en drugs. Volgens Hayes (2017) zijn jongeren van vijftien jaar of jonger in veel opzichten nog emotioneel onvolwassen. Dit uit zich in nervositeit en moeilijk kunnen omgaan met schaamtegevoelens. Ze beschikken nog niet over voldoende empathisch vermogen, dat nodig is om de behoeften van het slachtoffer te kunnen begrijpen.⁹ Deelnemers uit sociaaleconomisch achtergestelde groepen blijken consequent meer moeite te hebben met herstelrechtelijke manieren van spreken (Willis, 2018; Cook, 2006; Cunn-

8 Wettergren (2019) bespreekt uitvoerig deze 'backgrounding' van emoties in de professionele setting van de rechterlijke macht.

9 Hayes verwijst naar onderzoek waaruit blijkt dat ongeveer 50% van de jongeren in het jeugdrechtstelsel een klinisch significant maar niet-gediagnosticeerd taalkort heeft (Hayes, 2017: 411). 'Young people on the autism spectrum and those who have experienced maltreatment (known to be over-represented in the histories of young offenders) are particularly prone to difficulties in this domain and may in fact display alexithymia – a lack of words for emotions' (Hayes & Snow, 2013: 3).

een & Goldson, 2015). Hoewel al deze factoren belangrijk zijn, kan het 'emotionele regime' van de conferentie zelf ook druk uitoefenen op de deelnemers, wat vlotte communicatie in de weg kan zitten.

Hier definieer ik een 'emotioneel regime' als een specifieke reeks van normen voor het uiten van emoties, die kunnen worden gesanctioneerd door bijvoorbeeld roddels, berispingen of uitsluiting. Deze set van normen weerspiegelt praktische kennis over emotionele communicatie, belichaamd in een sociale institutie.¹⁰ Elke sociale institutie – bijvoorbeeld een academie, religieuze congregatie of de rechterlijke macht – bevat een emotioneel regime. Emotieonderzoekers Stina Bergman Blix en Asa Wettergren (2016) wijzen erop dat de rechterlijke macht een overkoepelend emotioneel regime van 'juridische afstandelijkheid' ('legal dispassion') kent waarin nauwelijks ruimte is voor emotionele communicatie. Heel anders, bij gebrek aan adequate definities, kunnen we het emotionele regime van herstelrecht aanduiden als een set van normen gecentreerd rondom verontschuldiging en de 'authentieke bekentenis'. Ida Asmussen (2015: 38) spreekt in dit verband van een 'confessional ethos', inclusief uitingen van spijt en heraanvaarding. In dit opzicht zijn gerelateerde doeleinden van het herstelrecht belangrijk, zoals mogelijkheden bieden om oprecht te verwoorden wat er is gebeurd en uitleg te geven over de aangerichte schade (Cook, 2006: 110). Kortom, het emotionele regime lijkt erop gericht om oprecht en authentiek te spreken en wederzijds respect te tonen.

Er kunnen – op basis van de literatuur – drie relevante utingsregels worden onderscheiden die kenmerkend zijn voor het 'belijdende' of 'bekennende' ethos van het herstelrecht. Deze regels dienen niet opgevat te worden als voorschriften of richtlijnen. Het gaat om impliciete utings- en omgangsvormen die gangbaar zijn binnen herstelrechtelijke praktijken. Ze kunnen als volgt worden beschreven:

- 1 *Met een pijnlijk gevoel spreken over het gebeurde.* Zowel slachtoffer als dader spreekt op een kwetsbare manier – zonder zich (bij voorbaat) te verweren – over het gebeurde en over de worsteling die zij of hij heeft doorgemaakt of nog doormaakt. Dat kan herkenning oproepen en begrip losmaken bij de andere gespreksgenoten (Van Stokkom, 2002). De mediator neemt vaak de taak op zich om bozige en gefrustreerde gevoelens waar nodig en mogelijk om te buigen en de deelnemers uit te nodigen om onderliggende pijnlijke gevoelens te benoemen.¹¹
- 10 Wettergren (2019: 35) definieert een emotioneel regime als 'a set of tacit and explicit knowledge about emotion, including when certain emotions are appropriate and how they should be displayed, embedded in behavioural norms pertinent to given social groups'. Hochschild (2003) gebruikt de term 'emotioneel regime' niet. Haar perspectief op emotiemanagement is gericht op het sociale microniveau en bouwt voort op een goffmaneske traditie. Daarom kan ze niet goed duidelijk maken hoe cultureel gewenste emotionele uitingen worden gereproduceerd op het mesoniveau van sociale instituties.
- 11 De term 'shame management', onder meer door Braithwaite (2001) gebruikt, werkt in deze context verwarrend. Onderlinge toenadering wordt niet bewerkstelligd door schaamte als zodanig – laat staan door 'beschaming' – maar door 'empathic resonance', dat wil zeggen het medeleven dat wordt opgeroepen door het waarnemen van pijnlijke gevoelens, waaronder schaamte (zie Van Stokkom, 2002).

- 2 *Een oprecht en authentiek vertolkte verontschuldiging.* De dader wordt geacht op oprechte en authentieke wijze spijt te tonen, waarbij een nederige houding is vereist. Op die manier kan de dader de andere gespreksdeelnemers overtuigen van zijn waardigheid. De manier van uiten is daarbij van belang, hetgeen onder andere wordt bemoeilijkt door angst voor afwijzing en het gevoel hulpeloos over te komen (Hayes, 2017: 413).
- 3 *Een coöperatieve houding.* Vaak begrijpen deelnemers niet wat anderen bedoelen en kunnen ze geïrriteerd raken; soms willen ze de meningen en beweringen van anderen tegenspreken. Er zijn veel andere factoren die wederzijds respect in gevaar kunnen brengen, zoals de neiging zich onverschillig of arrogant te gedragen. Deze affecten zouden de focus op toenadering dwarsbomen en worden doorgaans ingeperkt door het tonen van een welwillende en betrokken houding. Dat wijst op een coöperatieve gezindheid en een bereidheid in gesprek te gaan.

Hoewel van groot belang is deze laatste utingsregel in feite niet kenmerkend voor het genoemde 'confessional ethos'. Dat geldt ook voor andere utingsregels die een rol in herstelrechtelijke ontmoetingen spelen, zoals een oplettende houding laten zien en het respectvol bejegenen van andere deelnemers. Deze utingsregels zijn in wezen kenmerkend voor alle typen van discursieve sociale instituties.

3.2 *De 'afwezige' rol van de jonge dader*

Door zich te conformeren aan deze ongeschreven regels laten de deelnemers zien dat zij toegewijd zijn aan de morele doeleinden van de conferentie. Om dat te realiseren dienen zij emotiewerk op zich te nemen, dat wil zeggen zij worden geacht hun 'echte' gevoelens (zoals onvrede of frustratie) onder controle te houden, bijvoorbeeld op momenten in het groepsproces waarin verdriet over het gebeurde wordt gecommuniceerd. Als die 'echte' gevoelens opduiken, zou de herstelrechtelijke focus op wederzijds begrip verstoord worden. Dit betekent dat de deelnemers voortdurend moeten 'afstemmen' op de affectieve gesteldheid van anderen en passende woorden moeten gebruiken om hun eigen gevoelswereld te beschrijven (Snow & Sanger, 2015: 330).

Komen de deelnemers wel toe aan het emotiewerk in dit moreel beladen proces? Onderzoek naar jeugdconferenties in Australië laat zien dat jonge daders daarmee veel moeite hebben. Hayes en Snow (2013) spreken over een 'high-stakes and highly verbal interchange'.

'Young offenders need to listen to complex and emotionally charged accounts of the victims' perspectives and formulate their own ideas into coherent narratives that are judged to be adequate and authentic by victims and other participants in the conference.' (Hayes, 2017: 410)

Velen weten niet goed hoe zij hun gevoelens onder woorden moeten brengen. Tegelijkertijd worden de emoties die ze geacht worden te laten zien, object van cogni-

tieve reflectie.¹² Juist dat tobben over hoe je zult overkomen, vormt een obstakel voor authentiek en onbevangen spreken. Naast ongewisheid en verwarring ervaren jonge deelnemers de ontmoeting als een intimiderende setting. Zij schakelen bij voorbaat over op bedeesd spreken of beperken zich tot een nagenoeg zwijgende rol.

Bolitho (2012: 69) meldde het volgende over de sfeer in een jeugdconferentie:

‘It may well be that the storytelling process is challenging for young offenders in an environment they may find intimidating and frightening; a victim is present, the process is court-sanctioned, and the room is filled with adults.’

Veel jonge daders zijn nerveus, bedrukt en toberig. Ze weten vaak niet hoe ze moeten omgaan met de vervreemdende omgeving waarin ze zich bevinden. In deze context is een ingetogen ‘low key’-attitude niet verrassend.¹³

Hayes illustreert hoe moeilijk sommige jonge daders het vinden om een adequate beschrijving te geven van de omstandigheden waarin het delict plaatsvond. Ze gebruiken bijvoorbeeld veel korte zinnen als ‘ik weet het niet’ of ‘ik dacht het niet’ (Hayes, 2017: 414). De facilitator moet jongeren geregeld helpen hun verhaal te vertellen en formuleert mogelijke antwoorden waarmee zij al dan niet kunnen instemmen. Bovendien hebben ze moeite met het vaststellen en beschrijven van hun emoties, of die nu van henzelf of van anderen zijn. Riley en Hayes (2018: 100) brengen de volgende bevindingen onder de aandacht:

‘Most young offenders did not understand what they had been asked by the conference facilitators, they had difficulty grasping the seriousness of what they had done, and had difficulty articulating their remorse. They often answered “yes” to questions to hide their lack of understanding and to “get out” of the conference as quickly as possible. For the majority of young offenders, the language was “over their heads”.’

Jonge daders neigen ertoe hun betrokkenheid te minimaliseren en een ‘small target persona’ te presenteren, waarbij ze een afwezige rol op zich nemen, in de hoop

12 Zoals gezegd zijn bemiddelaars en facilitators volledig thuis in het emotionele regime van het herstelrecht en hoeven daarom nauwelijks aandacht aan hun emoties te besteden; deze worden niet het object van cognitieve reflectie.

13 Een Deens onderzoek concludeert dat jonge daders een terugkerend, gelaten patroon vertonen en zich beperken tot een ‘offstage performance’ (Asmussen, 2015). Die ‘Goffmaneske’ term is dubbelzinnig: hoewel niet-betrokken daders nauwelijks deelnemen aan het communicatieproces, zijn ze fysiek aanwezig en worden ze ter verantwoording geroepen. ‘Offstage’ gedrag kan worden geïnterpreteerd als een defensieve strategie: ontsnappen aan interactie en het creëren van een interne ‘locus of control’. Op het continuüm van emotionele energie kunnen we dat gedrag positioneren op het uiteinde van lage energie, tegenover het andere uiteinde van hoge energie (Summers-Effler, 2004; zie ook Ybema & Horvers, 2017).

negatieve beoordelingen te ontlopen (Zappavigna & Martin, 2018: 212).¹⁴ Kenmerkend daarvoor zijn minimale verbale reacties, voorover leunen en vermijden van oogcontact.

Kortom, er is minder ruimte voor de vrije uiting van emoties dan zou worden verwacht van een procedure waarin deelnemers worden uitgenodigd om te zeggen waar ze zich zorgen over maken. Een factor die hieraan bijdraagt, is dat het script van de Australische jeugdconferentie tamelijk formeel en procedureel van aard is en een hoge mate van herhaling kent. Hierdoor weten de deelnemers – tot op zekere hoogte – niet goed wat ze moeten zeggen en hoe ze aan de verwachtingen kunnen voldoen (Zappavigna & Martin, 2018). Bovendien begrijpen zij de herstelrechtelijke taal niet goed. Daarbij speelt dat het pacificerende idioom in veel opzichten op gespannen voet staat met de subculturele reputatie van de jongeren. Om deze redenen worden de uitingsregels onbewust vermeden of halfslachtig opgevolgd. Dat impliceert dat jonge daders er doorgaans niet (goed) in slagen datgene te realiseren wat van groot belang is, namelijk het aanbieden van een overtuigende verontschuldiging.¹⁵

Sommige onderzoekers wijzen erop dat jonge daders, wanneer ze communicatie uit de weg gaan, het risico lopen onbeleefd of ongemotiveerd over te komen. Schouderophalen, wegstijven en heel kort antwoorden, worden door volwassen deelnemers snel geïnterpreteerd als indicatief voor desinteresse en/of gebrek aan respect (Riley & Hayes, 2018). Niet betrokken zijn bij het proces roept labels op als ‘verveeld’, ‘emotioneel onaangedaan’ en ‘gebrek aan empathie’ (Snow & Sanger, 2015). Veel volwassen deelnemers gaan ervan uit dat zij ervoor kiezen om communicatie te ontlopen en daardoor zou het hun aan commitment of oprechtheid ontbreken.¹⁶ Dit labelingproces wordt versterkt door statusongelijkheid: het is moeilijker je in te leven in personen die een lagere sociale status hebben (Cuff et al., 2014).

Deze vooringenomen percepties kunnen de jonge daders (verder) demoraliseren en hun onwil versterken om de slachtoffers onder ogen te zien en hun handelen uit te leggen. Sommigen van hen komen – vaak onbewust – in opstand tegen hun marginalisering in het proces (Riley & Hayes, 2018: 101). Deze opstandige reacties manifesteren zich wanneer het slachtoffer of een andere volwassen deelnemer hen pa-

- 14 Snow vergelijkt deze communicatieve moeilijkheden met spreken in een zwak ontwikkelde tweede taal. ‘Young people taking part in an RJ conference are effectively in a “second language” environment if their receptive and expressive skills fall many years behind expected levels’ (Snow, 2013: 19).
- 15 Veel slachtoffers ontvangen geen verontschuldiging of de verontschuldiging wordt als onoprecht beschouwd (Blecher, 2011). Doorgaans vinden de deelnemers dat ze daarbij verkeerd begrepen worden door de andere partij (Daly, 2006). Voor een overzicht van onderzoeksresultaten zie Suzuki en Wood (2017) en Van Stokkom (2018).
- 16 Sommige victimologen stelden vast dat slachtoffers de onzichtbaarheid van tekenen van schaamte of wroeging interpreteren als afwezigheid van die emoties, ook als daders deze emoties ervaren (Lens et al., 2015; zie ook Karstedt, 2019: 106-108). Ook is vastgesteld dat volwassen deelnemers vaak van mening zijn dat stille ouders minder bezorgd zijn dan actief communicerende ouders (Willis, 2018; Cook, 2006).

ternalistisch aanspreekt, discussie uitlokt of hun een lesje wil leren.¹⁷ Sommigen verzetten zich tegen de codes van herstelrecht en positioneren zichzelf als een ‘slachtoffer’ van oneerlijke behandeling en misverstanden.¹⁸

4 Conclusies

De rituele theorie van Rossner die in paragraaf 2 is besproken, zet uiteen hoe het interactieproces wederzijds begrip en solidariteit voortbrengt. Groepsabsorptie en emotionele binding doen het werk. Ik heb aangegeven dat de positieve effecten van deze emotionele ‘lijm’ worden overschat. Bovendien kan sociale binding ook worden geïnterpreteerd als uitkomst van een proces van her-vertellen, waarbij de deelnemers hun visie op de pijnlijke gebeurtenis en de nasleep ervan bijstellen. Het ligt meer voor de hand dat het gezamenlijk herinterpreteren van het gebeurde van groter belang is om een gedeelde stemming te verklaren. De suggestie om het uiten van emoties te ‘maximaliseren’ is weinig zinvol. De kwaliteit van emotionele communicatie – inclusief de typische betekenis van emoties als spijt en verdriet – is van groter belang. Dat neemt niet weg dat emotionele binding en het her-vertellen van elkaar afhankelijk zijn, en dat elk een onmisbaar element is in het rituele groepsproces.

De rituele theorie gaat ervan uit dat povere communicatie het gevolg is van een gebrek aan ritme en gedeelde focus. In paragraaf 3 heb ik erop gewezen dat gebrekkige communicatie in jeugdconferenties eerder het gevolg is van het veeleisende emotiewerk dat nodig is om de uitingsregels na te leven en om te gaan met de bijbehorende spanningen. Jonge deelnemers voelen zich ongemakkelijk, angstig en onzeker, minimaliseren hun inspanningen en nemen een berustende rol op zich. Terwijl in rituele theorieën persoonlijk ongemak en verwarring van de radar lijken te verdwijnen, besteedt de theorie van emotiemanagement aandacht aan de ambivalente interesses van deelnemers, en hun terugkerende twijfels en onzekerheden. Niettemin zijn zowel rituele theorieën als emotiemanagementtheorieën nodig om uit te leggen hoe de communicatie in herstelrechtelijke bijeenkomsten verloopt. We hebben een analyse nodig van zowel ceremoniële binding als vereisten voor emotiemanagement. We zouden beide theorieën kunnen combineren, hoe verschillend ze ook mogen zijn. Hiermee rekening houdend, zouden twee verschillende modi het onderwerp kunnen zijn van het bestuderen van herstelrechtelijke bijeenkomsten. Enerzijds een ‘afstandelijke modus’, waarbij de deelnemers moeite hebben met de uitingsregels, de manieren waarop emoties geuit zouden moeten worden. Anderzijds een ‘betrokken modus’, waarin de deelnemers focus en toewijding tonen en meegesleept kunnen worden door het groepsproces. Deelnemers kunnen – deels onbewust – wisselen tussen deze modi.

17 In het onderzoek van Blecher gedroeg ongeveer een derde van de daders zich koppig of niet responsief (Blecher, 2011). Daarbij speelt dat zij eerder stigmatiserend dan re-integrerend worden benaderd. Ze verzetten zich hiertegen en voelen zich ‘too intimidated to speak’ en ‘pushed around by others with power’ (Blecher, 2011: 105).

18 Ook in onderzoeken die niet in Australië zijn verricht, treffen we deze bevindingen aan (Asmussen, 2015; Presser & Hamilton, 2006; Kenney & Clairmont, 2009).

5 Discussie

Tot op heden is weinig studie gemaakt van emotiemanagement in de context van herstelrecht. Een mogelijke reden daarvoor is de invloed van enkele veronderstellingen die gangbaar zijn in herstelrechtelijk denken, namelijk dat de deelnemers vrijelijk hun mening kunnen verwoorden en geen druk mogen ervaren. Emotiemanagement biedt een ander perspectief en benadrukt de spanning tussen uitingsregels en innerlijke gevoelens. Dit perspectief gaat ervan uit dat veel (jonge) deelnemers worden overweldigd door het emotionele regime van het herstelrecht en hun toevlucht nemen tot een 'afwezige' rol. Ze ervaren de communicatie als veeleisend en belastend, en minimaliseren vervolgens hun inspanningen om te voldoen aan de normen van een 'confessional ethos'. Dit kan ook verklaren waarom het aanbieden van een overtuigende verontschuldiging zo moeilijk te realiseren is. In dit verband wijzen Zappavigna en Martin op het volgende probleem (2018: 248):

'How can (young persons) sound sincere when they can't be themselves (or at least not the selves that adults may expect them to be based on their interactions with them in social processes of other kinds)? How can a (young person) employ, for instance, the kind of talk conference participants might associate with teenagers, when this discourse is at odds with the heavily scaffolded nature of the interaction?'

De veronderstelling dat herstelrecht een ongedwongen sociale sfeer heeft en dat er geen druk op de deelnemers wordt uitgeoefend, verdient bijstelling.¹⁹ In sommige opzichten kan de sociale druk om zich aan de uitingsregels te houden, worden geïnterpreteerd als 'compulsory compassion' (Acorn, 2008): zich gedwongen voelen medeleven te tonen. Dat betekent overigens geenszins dat de deelnemers welbewust worden aangemoedigd zich te verontschuldigen of te verzoenen. Zoals gezegd, de deelnemers voelen impliciete druk om te voldoen aan de herstelrechtelijke normen.

Sommige onderzoekers suggereren dat jonge daders hun 'echte' gevoelswereld strategisch verbergen. Jonge daders zouden bijvoorbeeld empathische gezichtsuitdrukkingen kunnen benutten en hun mannelijke zelfidentificaties kunnen verbergen.²⁰ Echter, zoals eerder aangegeven, manifesteren veel jonge deelnemers zich als terughoudende en onhandige rollenspelers. Bovendien biedt het emotionele regime van herstelrecht niet veel ruimte om strategische trucs uit te halen. Ieders lichaamstaal wordt grondig onder de loep genomen en strategische bedoelingen zouden snel aan het licht komen.

De veronderstelling dat daders strategisch handelen zou tot de conclusie kunnen leiden dat zij onoprecht zijn en ongevoelig voor de behoeften van het slachtoffer. Maar wat als onoprechtheid wordt geïnterpreteerd, is in veel gevallen onzekerheid

19 Zie daarvoor uitvoerig Johnstone, 2020.

20 Zo wijst Boran Ali Mercan (2018) erop – gebaseerd op een participatief actieonderzoek – dat het discours van jonge mannelijke daders veel emotionele 'cover-ups' bevat. Volgens hem wordt dat versterkt door de onzekerheid welke straf ze zullen krijgen.

hoe ze zich moeten uiten, veroorzaakt door de netelige omgeving waarin ze zich bevinden. Bovendien kunnen ze bezorgd en berouwvol zijn zonder dat te uiten. Als het de setting is die de communicatie bemoeilijkt, zou het ook onjuist zijn om de terughoudendheid van de dader uitsluitend toe te schrijven aan schaamtegevoelens, zoals veel onderzoekers doen. Evenzo kan men de veronderstelling in twijfel trekken dat een afstandelijke houding van jonge daders uitsluitend het gevolg is van emotionele onvolwassenheid en dus van een gebrekkig vermogen om zich in te leven in slachtoffers. Het ligt meer voor de hand dat jonge daders primair niet goed overweg kunnen met de uitingsregels die de herstelrechtelijke ontmoeting reguleren.

Hoe dat verder ook zij, de geringe betrokkenheid van jongeren roept de vraag op wat we daaraan kunnen doen. Vermoedelijk kan een betere voorbereiding van jongeren, met name op wat er in de bijeenkomst gaat gebeuren en met welk emotiewerk zij geconfronteerd zullen worden, een positief effect hebben. Wat kunnen ze wel en niet verwachten?

Wat de uitingsregels betreft: zoals gezegd gaat het niet om expliciete richtlijnen of voorschriften. Het betreft de gangbare herstelrechtelijke uitings- en omgangsvormen waarin een bekennend ethos doorklinkt. Zouden de uitingsregels te veel de stemming van de bijeenkomst bepalen en de deelnemers ertoe bewegen zich in te houden of hun mening (deels) voor zich te houden, dan zou de mediator kunnen aangeven dat het verwoorden van ieders eigen mening, ook al gaat dat ongepolijst of rauw, van groot belang is. Mediators die hun vak verstaan, spelen in op wat zij bij jongeren waarnemen en vragen ernaar, ook als dat niet meteen tot meer begrip leidt. Het behoort tot hun professionele expertise om het hele scala van negatieve emoties, van antipathie en frustratie tot angst, bespreekbaar te maken.

Bij het voorgaande past de kanttekening dat de Australische groepconferenties waar de hier benutte onderzoeksbevindingen betrekking op hebben, gekenmerkt worden door een zware encenering ('the heavily scaffolded nature of the interaction', zoals het citaat hierboven aangeeft). Dergelijke vormen van herstelrecht zijn niet de meest geschikte plaatsen waar jonge daders aangemoedigd worden een welgemeend excuus aan te bieden. Veel jongeren zullen de door volwassenen gedomineerde bijeenkomst als een tribunaal ervaren en zich bij voorbaat kansloos voelen. Zij krijgen het gevoel dat het niet uitmaakt wat ze zeggen, laat staan dat ze ervaren dat het 'hun' conferentie is. In die jeugdconferenties is er bovendien weinig ruimte om af te wijken van het protocol, wat ten koste kan gaan van de (emotionele) betrokkenheid van de deelnemers. Om die reden zullen minder zwaar bemenste mediationvormen voor jongere deelnemers doorgaans beter uitpakken.²¹

Ten slotte, de vooronderstellingen die in dit artikel zijn verwoord, evenals veel argumentaties in de context van het emotionele regime van herstelrecht, zouden verder onderzocht en verfijnd dienen te worden. Nader inzicht in de emotionele communicatie tijdens herstelrechtelijke bijeenkomsten is dringend gewenst.

21 Met dank aan Janny Dierx die wees op het belang van het type mediation en de rol van de mediator bij het herkennen en bespreken van negatieve signalen.

Literatuur

- Acorn, A. (2004) *Compulsory compassion: a critique of restorative justice*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Ahmed, E., N. Harris, J. Braithwaite & V. Braithwaite (2001) *Shame Management Through Reintegration*. Victoria: Cambridge University Press.
- Asmussen, I.H. (2015) Performing absolution narratives in restorative justice. *Restorative Justice International Journal*, 3(1), 28-48.
- Asmussen, I.H. (2018) Mediation in light of modern identity. In: A. Nylund, K. Ervasti & L. Adrian (eds.), *Nordic Mediation Research* (p. 133-144). Springer Open.
- Bergman Blix, S. & A. Wettergren (2016) A sociological perspective on emotions in the judiciary. *Emotion Review*, 8(1), 32-37.
- Blecher, N.J. (2011) Sorry justice: apology in Australian family group conferencing. *Psychiatry, Psychology and Law*, 18(1), 95-116.
- Bolitho, J.J. (2012) Restorative justice: the ideals and realities of conferencing for young people. *Critical Criminology*, 20(1), 61-78.
- Braithwaite, J. & V. Braithwaite (2001) Shame, Shame Management and Regulation. In: E. Ahmed et al., *Shame Management Through Reintegration*. Victoria: Cambridge University Press.
- Collins, R. (2004) *Interaction ritual chains*. Princeton, CA: Princeton University Press.
- Cook, K.J. (2006) Doing difference and accountability in restorative justice conferences. *Theoretical Criminology*, 10(1), 107-124.
- Cuff, B., S.J. Brown, L. Taylor & D. Howat (2016) Empathy: A review of the concept. *Emotion Review*, 8(2), 144-153.
- Cunneen, C. & B. Goldson (2015) Restorative justice: a critical analysis. In: B. Goldson & J. Muncie (eds.), *Youth, Crime and Justice* (2nd ed.) (p. 137-156). London: Sage.
- Daly, K. (2006) The limits of restorative justice. In: D. Sullivan & L. Tift (eds.) *Handbook of restorative justice: a global perspective* (p. 134-145). New York: Routledge.
- Hayes, H. (2017) Emotion and language in restorative youth justice. In: *The Palgrave Handbook of Australian and New Zealand Criminology, Crime and Justice* (p. 407-419). Cham: Palgrave Macmillan.
- Hayes, H. & P. Snow (2013) Oral language competence and restorative justice processes: refining preparation and the measurement of conference outcomes. *Trends & Issues in Crime and Criminal Justice*, 463, 1-7. Canberra, ACT: Australian Institute of Criminology.
- Hochschild, A.R. (1979) Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551-575.
- Hochschild, A.R. (1983) *The managed heart: commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Johnstone, G. (2020) Voluntariness, coercion and restorative justice: questioning the orthodoxy. *The International Journal of Restorative Justice*, 3(2), 157-167.
- Karstedt, S. (2019) Emotions and criminal law: new perspectives on an enduring presence. In: R. Patulny, R. Bellocchi & A. Olson (eds.), *Emotions in Late Modernity* (p. 101-113). Abingdon/New York: Routledge.
- Kenney, J.S. & D. Clairmont (2009) Using the victim role as both sword and shield: the interactional dynamics of restorative justice sessions. *Journal of Contemporary Ethnography*, 38(3), 279-307.
- Lens, K., A. Pemberton, K. Brans, J. Braeken, S. Bogaerts & E. Lahla (2015) Delivering a victim impact statement: Emotionally effective or counterproductive? *European Journal of Criminology*, 12(1), 17-34.

- Mercan, B.A. (2018) Doing criminological research: Affective states versus emotional reactions. *Theoretical Criminology*. Online First (doi: 10.1177/1362480618779399).
- Presser, L. & C.A. Hamilton (2006) The Micropolitics of Victim-Offender Mediation. *Sociological Inquiry*, 76(3), 316-342.
- Retzinger, S.M. & T.J. Scheff (1996) Strategy for community conferences: emotions and social bonds. In: B. Galaway & J. Hudson (eds.), *Restorative justice: international perspectives* (p. 315-336). Monsey: Criminal Justice Press.
- Riley, M. & H. Hayes (2018) Youth restorative justice conferencing: facilitator's language – help or hindrance? *Contemporary Justice Review*, 21(1), 99-113.
- Rimé, B. (2009) Emotion elicits the social sharing of emotion: theory and empirical review. *Emotion Review*, (1), 60-8 (doi: 10.1177/1754073908097189).
- Rossner, M. (2011) Emotions and interaction ritual: a micro analysis of restorative justice. *British Journal of Criminology*, 51(1), 95-119.
- Rossner, M. (2013) *Just emotions: rituals of restorative justice*. Oxford: Oxford University.
- Rossner, M. (2017) Restorative justice and victims of crime: directions and developments. In: S. Walklate (ed.), *Handbook of Victims and Victimology* (2nd edition) (p. 229-246), London: Routledge.
- Rossner, M. & J. Bruce (2018) Trajectories and typologies of pre-sentence restorative justice rituals. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 51(4), 502-518.
- Rossner, M. & M. Meher (2014) Emotions in ritual theories. In: J. Stets & J. Turner (eds.), *Handbook of the Sociology of Emotions Volume II* (p. 199-220). New York: Springer.
- Sieben, B. & A. Wettergren (2011) *Emotionalizing organizations and organizing emotions*. London: Palgrave Macmillan.
- Snow, P. (2013) Restorative justice conferencing, oral language competence, and young offenders: are these high-risk conversations? *The Prevention Researcher*, 20(1), 18-21.
- Snow, P.C. & D.D. Sanger (2015) Restorative justice conferencing and the youth offender: exploring the role of oral language competence. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 46, 324-333.
- Stokkom, B. van (2002) Moral emotions in restorative justice conferences: managing shame, designing empathy. *Theoretical Criminology*, (3), 339-360.
- Stokkom, B. van (2015) Book review. Meredith Rossner, Just emotions: rituals of restorative justice. *Restorative Justice: An International Journal*, 3(2), 303-306.
- Stokkom, B. van (2018) Jonge daders: worstelen met sorry-zeggen. Is oprecht spijt betuigen doenlijk? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 18(1), 38-52.
- Stokkom, B. van (2019) Complying with display rules: the 'managed heart' in restorative justice. Complementing ritual theories of emotional bonding. *The International Journal of Restorative Justice*, 2(3), 429-450.
- Summers-Effler, E. (2004) Defensive strategies: the formation and social implications of patterned self-destructive behavior. In: J. Turner (ed.), *Theory and Research on Human Emotions. Advances in Group Processes Vol. 21* (p. 309-325). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Suzuki, M. & W.R. Wood (2017) Is restorative justice conferencing appropriate for youth offenders? *Criminology & Criminal Justice*, 18(4), 450-467.
- Wettergren, A. (2019) Emotive-cognitive rationality, background emotions and emotion work. In: R. Patulny, R. Bellocchi & A. Olson (eds.), *Emotions in Late Modernity* (p. 27-40). London en New York: Routledge.
- Willis, R. (2018) 'Let's talk about it': why social class matters to restorative justice. *Criminology and Criminal Justice*. doi: 10.1177/1748895818804307.

- Ybema, S. & M. Horvers (2017) Resistance through compliance: the strategic and subversive potential of frontstage and backstage resistance. *Organization Studies*, 38(9), 1233-1251.
- Zappavigna, M. & J.R. Martin (2018) *Discourse and diversionary justice: an analysis of youth justice conferencing*. Cham: Palgrave MacMillan.